

До витоків білінгвізму в Україні: двомовність мовою статистики.

Розглядаються особливості поширення української та російської мов у незалежній Україні. Визначаються основні причини та тенденції розвитку мовної ситуації в українському соціумі, територіальний та урбанізаційний аспекти соціального (масового) білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, мовна політика.

Проблема «людина і мова» та «мова і суспільство», що належать до найбільш привабливих для дослідників мовознавства, соціолінгвістики, етнополітики, історії, активно почала розроблятися в роботах соціологічного, по тому соціолінгвістичного напрямів, які розглядають мову насамперед як засіб комунікації людей в мовному колективі (Ш. Баллі, У. Лабов, А. Мейє, Е. Сепір, А. Сеше, Ф. де Соссюр, Д. Хаймс та ін.)

Нині активно досліджують питання взаємодії спільнот – взаємодії мов на загальноукраїнському тлі та в окремих регіонах Ю. Жлуктенко, О. Тараненко, Л. Масенко, В. Крисаченко, В. Котигоренко, В. Демченко, І. Попеску, Ю. Саплін, Є. Степанов, Н. Шумарова та ін. До дослідження окремих аспектів мовної політики на радянському та пострадянському просторі долучились іноземні дослідники: А. Каппелер, Е. Вілсон, Ю. Шевельов, В. Алпатов, Е. Борісьонок. Особливості функціонування мов у міському середовищі аналізують Х. Розенкранц і Х. Шенфельд, Б. Вечоркевич та ін.

Найбільш цікавими щодо аналізу загальних показників та тенденцій етномовного розвитку незалежної України є матеріали останніх переписів населення (1989 та 2001 рр.). Згадані аспекти певною мірою відображені в дослідженнях О.Бойка, В.Наулка, М.Панчука, Т.Рудницької, В.Котигоренка, Є.Головахи, Н.Паніної, С.Пирожкова, І.Мельника, О.Майбороди та інших. Проте, варто відзначити уривчастість аналізованих даних відповідно до

обмеженості статистичних матеріалів щодо мовних питань (уподобань), тому цілком доречним є доповнення та узагальнення результатів дослідження соціальної бази масового білінгвізму в Україні.

Двомовність і багатомовність – це наявність і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого – держави) двох або кількох мов [1,с.187]. Саме такий підхід дозволяє визначити соціальний а не індивідуальний білінгвізм, осягнути поширення мов, зокрема в територіальному та урбанізаційному аспектах.

За географічним положенням в Україні можна виділити: Західний регіон (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька обл.), Північний регіон (Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська обл.), Східний (Донецька, Луганська, Харківська обл.), Південний регіон (Одеська, Миколаївська, Запорізька, Херсонська обл. та АР Крим) і Центральний регіон (Вінницька, Черкаська, Дніпропетровська, Полтавська, Кіровоградська обл.) [2,с.17].

Географічне районування не співпадає із домінуючим мовним середовищем регіонів держави. За аналізом провідних вітчизняних дослідників (Л.Масенко, О.Тараненка, В.Хмелька та інших) в межах української держави доцільно виділити Західний регіон (у складі Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей); Центрально-західний (м. Київ та Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська області); Центрально-східний (у складі Дніпропетровської, Полтавської, Сумської та Чернігівської областей); Південний (АР Крим, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області); Східний (Донецька, Луганська, Харківська області) [3,с.38,46]. Україномовне середовище переважає у Західному та Центрально-західному регіонах (умовно назвемо ці терени «Заходом»), російськомовне середовище – у Центрально-східному регіоні, на Сході та Півдні (включно з АР Крим) держави. Умовно назвемо ці терени «Південним Сходом». Визначаючи чисельність етномовних

спільнот доречно звертатись до географічного районування, аналізуючи узагальнені тенденції – до районування за соціальним поширенням мов.

Стосовно стану української мови територія України, на думку О.Ткаченка, виразно поділяється на три головні частини – (1) Західну Україну, (2) Крим, (3) Східну Україну. Найкращий стан української мови в Україні Західній: тут вона набула повної поширеності серед українців як у селі, так і в місті, а це сприяє її поширенню й серед інших місцевих етносів. Засвоєння української мови як державної в Криму найскладніше, бо російське й кримськотатарське населення тут чисельно переважає українців. До того ж – як прилеглий безпосередньо до України не Західної, а Східної – у засвоєнні української мови Крим залежатиме від мовної ситуації цієї останньої [4,с.2].

Якими ж є регіональний та урбанізаційний аспекти соціального білінгвізму в Україні мовою статистики?

Загалом, у національному складі населення України переважна більшість українців, чисельність яких за переписом 2001 р. становила 37541,7 тис. осіб, або 77,8% від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 р., чисельність українців зросла на 0,3%, а їх питома вага серед мешканців України – на 5,1 відсоткового пункта.

Друге місце за чисельністю посідали росіяни. Їх кількість порівняно з переписом 1989 року зменшилася на 26,6% і нараховувала на дату перепису 8334,1 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній чисельності населення зменшилась на 4,8 відсоткового пункта і складала 17,3%. Упродовж тринадцяти міжпереписних років багатоетнічна людність України загалом скоротилась на 6,2 %.

Українці переважають в усіх регіонах держави: від 57% на Півдні (разом з Кримом, де українців меншість – 24%) та 62% на Сході до 89–91% на Півночі-Заході. Росіян же (разом з іншими етнічними меншинами) удвічі менше ніж українців, хоча найбільше їх саме на Сході та Півдні [5].

Для всеукраїнського загалу років незалежності залишилась незмінною і тенденція радянських часів до зростання частки осіб неросійської етнічної

ідентичності, які вважають рідною російську мову. Сукупно серед найчисельніших етносів України – неросіян – частка осіб, які вважають рідною російську мову, за 1989 – 2001 рр. збільшилася на 1,89 % [6,с.20–21].

Отже, для узагальнених тенденцій доречно об'єднати росіян та інші етнічні спільноти, які віддають перевагу російській мові перед українською. За даними останнього радянського перепису, російська етнокультурна група в Україні – це майже всі росіяни (92,1%), російськомовні українці (12,3% у складі українського народу), відносно малочисельні національні меншини в середовищі яких російськомовність коливається від 50 до більше ніж 90 % (5,5% громадян України). В Криму і на Сході України російська етнокультурність є переважаючою для всіх етнічних спільнот [7,с.181]. Перепис 2001 р. фіксує збільшення згаданих показників: росіян – 95,9%; російськомовних українців – 14,8%; білорусів – 62,3%; євреїв – 83%; греків – 88,5%; німців – 64,7%; татар – 58,7%; грузин – 54,4% [8].

Політичний і мовно-культурний розвиток держави – це взаємопов'язані і взаємообумовлені процеси [9,с.136], тому не дивно, що урбанізація, відзначає А. Загнітко, мала в Україні суто російськомовний характер, внаслідок чого витворювалося своєрідне протистояння міста і села, формування мовного бар'єру як константної величини. У силу відсутності української мови в місті тут не міг утворитися найбільш значущий елемент урбанізації мови – міський український наддіалект [1,с.194–195]. В політичному сенсі наслідки були ще невтішнішими, адже мовний бар'єр між українським містом і селом перетворив міські центри підросійської України, з Києвом включно, у провінцію Москви, викривив почуття національної ідентичності, що послабило до критичної межі почуття національної гідності й національної солідарності в українському соціумі [10,с.32].

Потрібно зазначити, що Україна відзначається не тільки високою вагою міського населення, але й значним числом великих міст з кількістю мешканців понад 100 тис. осіб (на 1989 – 50, в яких концентрувалося 57% міського населення України), серед них 5 міст з числом мешканців понад мільйон осіб

[11,с.83]. За міжпереписний період ситуація практично не змінилась: незважаючи на зменшення міст з кількістю мешканців понад 100 тис. осіб (за переписом 2001 р. включно з «мільйонерами» – 46), в них проживає 58% міського населення держави. За роки, що минули після перепису населення 1989 року, загальна кількість міст в Україні збільшилась на 20 і на дату Всеукраїнського перепису населення склала 454 міста. Серед загального числа міст 37 – це міста із кількістю населення від 100 до 500 тис. осіб, 9 міст налічували понад півмільйона жителів, у 5 з них кількість населення перевищувала мільйон осіб, в тому числі в столиці України м. Києві кількість населення становила більше 2,6 мільйона [12].

Частка міських жителів серед українців у 1989 р. становила 60,3%; то серед росіян 87,5%; євреїв – 99,2; білорусів – 79,3; поляків – 67,3% (хоча деякі етнічні групи – кримські татари, болгары, гагаузи та інші – за рівнем урбанізації відстають від українців) [13,с.184]. За переписом 2001 р. відповідні показники становили: серед українців – 63% (23651 тис.осіб), росіян – 86,8% (7234 тис. осіб); євреїв – 98,5%; білорусів – 77,8%; поляків – 69,1%; грузин – 87,2% [14,с.11–15].

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє визначити територіальний (регіональний) та урбанізаційний аспекти масового (соціального) білінгвізму в Україні: пропорції українців та росіян [15,с.96] (україномовного та російськомовного населення) в етнічній структурі різних регіонів не однакові. Російськомовне населення переважає в східних областях держави та Криму, україномовне – в західних.

Кількість українців на «Південному Сході» та на «Заході» України приблизно однакова – 20,5 та понад 18 млн. осіб, натомість росіян у західній Україні – 1 млн. осіб (разом з іншими спільнотами – близько 2 млн. осіб.), у центрально-східно-південній 7,3 млн. (разом з іншими спільнотами – близько 9 млн. осіб.). Загалом на західних теренах держави співвідношення українців та росіян (разом з іншими етнічними спільнотами) складає майже 9:1, на «Південному Сході» – 2:1 [5].

До регіонального додається урбанізаційний аспект двомовності – значний відсоток міського населення у російськомовних Донецькій (90%), Луганській (86%) та Дніпропетровській (83%), Харківській (79%) та Запорізькій (76%) областях, bliще до загальнодержавного (67,2%) – у Миколаївській, Одеській та Сумській областях; низький рівень (менше 50%) характерний для переважно україномовних Вінницької, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей [16]. Отже **русифікаційна** соціальна потужність російськомовного середовища набагато вища на «Південному Сході» України, аніж українського на «Заході».

Територіально «Південний Схід» України населеніший ніж «Захід»: понад 27 млн. осіб проти 21 млн. До регіональної додається опозиція «місто-село». Лише на «Заході» України більшість населення мешкає на селі – 52,5%, у містах – 47,5%, проте окремо слід виділити Львівську обл., де чисельність міського населення дорівнює 1558,7 тис. осіб (59%), сільського – 1067,8 тис. (41%) та Хмельницьку, де у місті проживає 51% населення, у селі 49%.

На «Південному Сході» держави ситуація інша, зокрема. в одній з найбільших областей України – Дніпропетровській – 83% у містах, 17% в сільській місцевості. У Донецькій області співвідношення «місто-село» складає 90% проти 10%, у Луганській – 86% проти 14%, у Харківській – 79% проти 21%. Південний регіон відзначається наступними показниками: у місті – 71%, на селі – 29%. Тут варто виділити Запорізьку область, де городян 76%, а селян – 24%.

Доречним є аналіз найбільших (від 2 млн. осіб і більше) областей держави (разом з АР Крим). За чисельністю найбільшими є: Донецька (4841,1 тис. осіб), Київська (з Києвом – 4439,2 тис. осіб), Дніпропетровська (3567,6 тис. осіб), Харківська (2914,2 тис. осіб), Львівська (2626,5 тис. осіб), Луганська (2546,2 тис. осіб), АР Крим (з Севастополем – 2413,2 тис. осіб), Одеська (2469 тис. осіб). Як бачимо, з 8 найбільших областей України лише 2 (Львівська та Київська) відносяться до західної, переважно україномовної частини держави, з яких Київська саме за рахунок столиці.

Ще показовішим є опозиція «місто-село» у згаданих областях: у Донецькій (за географічним поділом – Схід) – 4363,6 тис. осіб у містах проти 477,5 тис. осіб на селі; в Київській з Києвом (Північ) – 3664,8 тис. осіб проти 774,4 тис. осіб; у Дніпропетровській (Центр) – 2960,3 тис. осіб проти 607,3 тис. осіб; у Харківській (Схід) – 2288,7 тис. осіб проти 625,5 тис. осіб; у Львівській (Захід) – 1558,7 тис. осіб у місті та 1067,8 на селі тис. осіб; в Луганській (Схід) – 2190,8 тис. осіб проти 355,4 тис. осіб; в АР Крим (Південь): 1632,4 тис. осіб проти 780,8 тис. осіб; в Одеській (Південь) – 1624,6 тис. осіб проти 844,4 тис. осіб. Аналізовані дані дають можливість констатувати значну перевагу русифікаційного міського середовища над традиційним україномовним сільським населенням Сходу та Півдня держави, що унеможливорює вплив українського села на російськомовне місто, на відміну від Заходу України.

Схід найбільш урбанізований – 8843,1 тис. осіб мешкає в містах, на Заході – 5289 тис., на Півночі – 6010 тис., на Півдні – 6260 тис., у Центрі – 6172 тис. (у Дніпропетровській області проживає половина міського населення регіону). За загальними показниками урбанізації «Південний Схід» держави домінує над «Заходом» практично вдвічі [17].

Як бачимо, кількість населення (особливо в порівнянні чисельності українців та росіян, (особливо україномовного та російськомовного серед міського населення), його соціальний та національний склад, безперечно, впливають на мовну ситуацію, зумовлюючи дію «кількісних факторів», які разом з іншими – характером розвитку народної освіти, культурного життя, книговидавничої справи, роботою засобів масової інформації тощо – беруть участь у формуванні стереотипів комунікативної поведінки, створюючи специфічний мовний портрет міста.

Традиція спілкування російською мовою в багатьох містах має різну глибину і демографічну потужність внаслідок своєрідного історико-культурного та, додамо, політичного розвитку окремих регіонів. Для деяких, особливо невеликих міст, це надбання останніх десятиліть, пов'язане з національно-мовною політикою, з результатом постійних міграцій населення,

урбанізацією та індустріалізацією, впливом НТП тощо, для інших – ще й логічний розвиток монокультурної структури соціуму, підвалини яком почали закладатися від часів Петра I [18,с.53,58].

Ще одне зауваження щодо можливих досліджень стосується історичної соціально-національної проблеми опозиції «місто-село». Мовна ситуація у селі не має жодних істотних диференційних особливостей, хіба що вони пов'язані з історією заселення. Але разом із тим, детермінуючу роль у формуванні певних негативних явищ у загальнообласній чи регіональній мовній ситуації відіграє місто – саме той населений пункт, який історично був заснований як регіональний центр (сучасні обласні міста чи промислові центри).

Специфіка утворення міського соціуму, орієнтація на метрополійну (російську) культуру та мову (за наявності кількісної більшості представників корінної національності через причини основного поповнення міста селянами з навколишніх сіл або сусідніх областей України) призводить до формування специфічної міської субкультури – міксованої під впливом соціальних чинників. Місто є центром утворення й зміцнення факторів, що стимулюють процес асиміляції в бік російської мови та культури.

Село в цьому плані є стабілізуючим фактором незмінності мовної ситуації у певному регіоні протягом довгого історичного періоду (якщо такі зміни наявні, то вони не принципові). Іншими словами, домінування селян за походженням, хліборобів за професією, українців за національністю логічно зумовлює домінування в цілому в регіоні української мови як мови більшості населення. З цього органічно випливає й вимога до держави щодо відродження етнічних традицій хоча б у плані соціально-економічної орієнтації на сільське господарство, що було б доцільно та логічно з історичного боку, враховувало б географічну та етнічну специфіку України як національної держави [19,с.45–46].

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що поділ населення країни за мовним принципом на «україномовне» і «російськомовне» ускладнюється тим, що, по-перше, він є не суто етнічним (з досить однозначним критерієм виділення

груп), а етнічно-мовним (з нечітким і плинним критерієм), а по-друге, етнічні масиви українського і російського населення на більшій частині території країни недостатньо розмежовані [20,с.36].

Разом з тим, поділ, запропонований вітчизняними фахівцями, дозволяє визначити основні тенденції соціального поширення української та російської мов у незалежній Україні.

В межах сучасної України, незважаючи на загальне зменшення чисельності населення, залишається тенденція (як показують радянські переписи населення та перепис 2001р.) до збільшення носіїв російської мови (близько 2% за міжпереписний період).

Незважаючи на приблизно однакову чисельність українців у західній та східній Україні, співвідношення українського та іноетнічного населення вражаюче відрізняється, що негативно впливає на формування мовного середовища Сходу та Півдня держави.

Урбанізаційний аспект білінгвізму в Україні також невтішний, Схід держави найбільш урбанізований, що визначає домінуюче російськомовне середовище у містах. Відсутність міграційних потоків із села, на відміну від Заходу держави, унеможливорює збереження української мови, спричиняє до продовження русифікації в межах незалежної України.

Наявне в Україні помітне розмежування у функціонуванні української і російської мов за регіональним принципом (з найбільшим протиставленням Галичина – Донбас і Крим), яке з погляду повноти функціонування української мови в загальноукраїнському масштабі та культурно-мовної єдності населення країни сприймається негативно, разом з тим свідчить про реальну наявність у країні україномовних регіонів, звідки йдуть потужні національно-культурні імпульси по всій Україні [20,с.42].

Панасюк Л.В. К истокам билингвизма на Украине: двуязычие языком статистики (попытка историко-политического анализа).

Рассматриваются особенности распространения украинского и русского языков в современной Украине. Определяются основные причины и тенденции развития языковой ситуации в украинском социуме, территориальный и урбанистический аспекты социального (массового) билингвизма.

Ключевые слова: язык, билингвизм, языковая политика

Panasiuk Leonid Bilingualism In Modern Ukraine: The Bilingualism By The Statistic Data.

The author of the article analyses the spreading of the Russian languages in different regions of Ukraine, the functioning of the Ukrainian and Russian languages in our country, the assimilation of the Ukrainian townspeople, factor of the Russian language and Russian-speaking population. On the whole the situation can be denoted as Ukrainian-Russian bilingualism.

Key words: language, bilingualism, language policy

Список використаних джерел

1. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія / А.П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
2. Ребкало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. / В.А. Ребкало, М.І. Обушний, О.М. Майборода – К., 1996. – 116 с.
3. Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми; попул. нарис / Ю.А. Огульчанський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 68 с.; Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 30–56.
4. Ткаченко О. Якщо держава хоче жити...(Про сучасну мовну ситуацію в Україні) / О. Ткаченко // Урок української. – 2001. – № 2. – С.2–4.

5. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
6. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959-2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко. // Людина і політика. – 2003. – № 2(26). – С. 12–24.
7. Котигоренко В., Панчук М. Національні меншини України і державна незалежність / В. Котигоренко, М. Панчук // Незалежність України: історичні витоки та перспективи: матеріали науково-практичної конференції. – К., 1997. – С.172–184.
8. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>
9. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. / Л.Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
10. Масенко Л.Т. Мова і політика. / Л.Т. Масенко. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
11. Глуханова Г. Л. Демографические аспекты урбанизации УРСР в 1959–1989гг. / Г.Л. Глуханова // Россия и ее соседи. Соотнесение национальных интересов внутри СНГ: Проблемно-тематический сборник / РАН. ИНИОН, Центр глобальных и региональных проблем. Отдел Восточной Европы; отв. ред. Литвинова А.Н. – М., 1999. – С. 83–91.
12. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/city/>
13. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. // П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко – К.: «Либідь», 1997. – 350 с.
14. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К., 2003. – 245 с.

15. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). / І.Ф. Кононов. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 494 с.
16. Хомра А., Русанова Т., Москаленко Л. Население Украины в 1989–2001 годах (*к опублікованню попередніх итогов Всеукраїнської переписи населення 2001 года*) / А. Хомра, Т. Русанова, Л. Москаленко // <http://demoscope.ru/weekly/2002/073/analit01.php>; Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>
17. Аналіз здійснено на основі: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>
18. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія. / Н.П. Шумарова. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. – 283 с.
19. Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України: монографія / В. Демченко. – Херсон: АЙЛАНТ, 2001. – 210 с.
20. Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 2–3.– С. 30–56.